

Н.М. Дашенкова

Харківський національний університет радіоелектроніки

ІДЕНТИЧНІСТЬ У НЕВИЗНАЧЕНОСТІ: ПРОБЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ

У статті аналізуються проблеми та виклики, пов'язані з ідентичністю сучасної людини. Досліджуються основні протиріччя, пов'язані з ідентичністю: протиріччя між розумінням ідентичності як самототожності, що забезпечує часову і просторову безперервність індивіда, та ідентичності як особистісної та соціальної визначеності; протиріччя між прагненням до унікальності у самовизначенні в ідентифікації та необхідністю самовіднесення до певних соціальних груп. Ідентичність, спроба визначити себе в невизначеності, – це моральна дія суб'єкта, відповідь на виклики сучасності.

Ключові слова: самототожність, соціальна ідентичність, особистісна ідентичність, об'єктивації «Я».

Н.Н. Дашенкова

ИДЕНТИЧНОСТЬ В НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ: ПРОБЛЕМЫ И ВЫЗОВЫ

В статье анализируются проблемы и вызовы, связанные с идентичностью современного человека. Исследуются основные противоречия, связанные с идентичностью: противоречие между пониманием идентичности как самотождественности, обеспечивающей временную и пространственную непрерывность индивида, и идентичности как личностной и социальной определенности; противоречие между стремлением к уникальности в самоопределении в идентификации и необходимостью самоотношения к определенным социальным группам. Идентичность, попытка определить себя в неопределенности, – это моральное действие субъекта, ответ на вызовы современности.

Ключевые слова: самотождественность, социальная идентичность, личностная идентичность, объективации «Я».

N. Dashenkova

IDENTITY IN UNCERTAINTY: ISSUES AND CHALLENGES

The article analyzes the problems and challenges associated with the identity of the modern man. We study the basic contradictions of identity: the contradiction between the understanding of identity as self-identity, providing temporal and spatial continuity of the individual, and identity as personal and social definiteness, a contradiction between striving for self-determination within the unique identification of the self and the need to specific social groups. Identity, an attempt to define yourself in uncertainty is a moral action of the subject, the answer to the challenges of modernity.

Keywords: self-identity, social identity, personal identity, objectification "Ego".

У сучасному світі, головними характеристиками якого можна вважати його мінливість, невизначеність, нестабільність, дослідження ідентичності набувають особливої актуальності. Як можливо жити в цьому світі і як можливо розуміти і усвідомлювати себе як частину цього світу – ці питання стоять сьогодні особливо гостро.

Численні дослідження проблеми ідентичності сучасної людини стають центром уваги представників різних галузей науки і філософії – соціологів, соціальних психологів, психотерапевтів, фахівців у нарратології, лінгвістів, філософів. Так, ідентичність є центром наукових зусиль Е. Еріксона, І.С. Кона, Г.М. Андреевої, О.П. Белинської, В.О. Ядова, Н.Л. Іванової, К. Дж. Джердена, Р. Харре, А. Тешвела, Дж. Тернера, Д. Де Грація, Ч. Еліота, Дж. Марсія і багатьох інших.

Однак, аналізуючи існуючі дискусії щодо феномену ідентичності людини в сучасному мінливому світі, складається враження, що дослідники говорять різними концептуальними мовами та звернені до різних об'єктів. Крім того, більшість досліджень жодним чином не враховують досягнень філософської думки – так, розрив в осмисленні може досягати багатьох десятиліть, як у випадку з нарративною ідентичністю, що стала центром наукових досліджень в останні два десятиліття (а у випадку з вітчизняної соціологією і соціальною психологією ще пізніше), тоді як нарратологічний дискурс у філософії налічує вже понад півстоліття.

Тому словосполучення «ідентичність в невизначеності», запропоноване О.П. Белинською в якості характеристики умов, що надаються сучасним суспільством для можливостей самоідентифікації особистості, представляється абсолютно виправданим розширити до метафори стану досліджень у цій області.

Частина такого роду труднощів є об'єктивною і пов'язана з особливостями самого досліджуваного об'єкта.

Одне з найважливіших протиріч, що визначають діалектичну сутність феномена ідентичності, – протиріччя між розумінням ідентичності як самототожності, що забезпечує часову і просторову безперервність індивіда («Я є Я»), та ідентичності як особистісної та соціальної визначеності («Я є хтось»). Перший аспект ідентичності як рівності самому собі в просторі та часі акцентований у психології розвитку Е. Еріксоном, який визначив цей бік ідентичності як відчуття внутрішньої тотожності, безперервності між тим, ким людина була в минулому, тим, ким вона є зараз, і тим, ким вона може стати в майбутньому (див. [1]). Це, без сумніву, найглибший з свідомих рівнів ідентичності, який хоча часто і сполучається з об'єктивацією, але зовсім не передбачає її обов'язковості. Дійсно, ця тотожність носить екзистенційний характер, замкнута на усвідомленні народження і смерті як фактів, що визначають *моє* буття як кінцевої людської істоти, пов'язана з єдністю людини в її психічних складових і практично не залежить від змін, що відбуваються з людиною на соціальному і навіть особистісному рівнях. У сучасних дослідженнях ідентичності цей аспект практично не представлений. Досить близько до нього перебувають поняття чисельної і описової ідентичностей, запропонованих Д. Де Грація: «Чисельна ідентичність – існування протягом часу в якості однієї і той ж істоти... З психологічної точки зору чисельна ідентичність має на увазі збереження базових психічних процесів (мислення, свідомості або пам'яті про себе і своє минуле). Описова ідентичність включає уявлення людини про себе, її цінності, автобіографічні спогади, діяльності та ролі, відносини з іншими людьми» (цит. за [2]). Екзистенційний рівень ідентичності не збігається з чисельною ідентичністю, на що вказує і термінологічна незгода. Це видно з зауваження про необґрунтованість страху втрати чисельної ідентичності, що виникає при психічному захворюванні: «страх зійти з розуму від психічного захворювання постулюється хворим як страх перестати бути людиною (страх необоротно стати іншим), тоді як реально мова йде про зміну, при якій людина залишається собою» [2], тобто йдеться про загрозу для описової ідентичності. Екзистенціальна ідентичність визначається самототожністю, яка може постраждати при психозі, а чисельна ідентичність являє собою механічну єдність існування індивіда, доступну тільки зовнішньому погляду і не залежну від самосприйняття.

Філософська проблематизація цього аспекту розгляду ідентичності, який ми назвали екзистенціальним, пов'язана з сутнісним елементом усякої ідентифікації, а саме, розумінням «Я». У різних теоріях, в яких «Я» піддавалося філософському аналізу, відзначалася принципова невизначеність «Я» в змістовних термінах. Наприклад, П. Рікер з позиції філософії мови характеризував «Я» як «порожній» термін, «здатний позначати будь-якого, хто його використовує, або який позначає, коли вже використаний, одну особистість (унікальне світосприйняття)» [3, с. 48]. Виходячи з беззмістовності, сутнісної

порожнечі «Я», виникає головна проблема філософської розмови про ідентичність: «як відбувається, що «я», що задає межі світу, з'єднується з ім'ям, що позначає індивіда, який цьому світу належить?» [3, с. 49], іншими словами, як суб'єкт стає «Я» і знаходить ті об'єктивації, які характеризують його уявлення про самого себе.

Істотний внесок у вивчення ролі та функції «Я» в становленні ідентичності вніс психоаналіз Ж. Лакана. Його відповідь на попереднє питання полягає в наступному. Формування «Я» починається з певної події уявного характеру, а саме відкриття дитиною, що знаходиться на постулованій Лаканом «стадії дзеркала», цілісного образу свого тіла. Перший такий досвід пов'язаний з впізнання себе в дзеркалі, коли маленька дитина ідентифікує себе з образом, що виявляється нею по той бік дзеркального полотна, в «іншому», який збирає воедино її цілісність. Цей процес ідентифікації індивіда з іншим – будь то дзеркальний образ або образ, відображення якого суб'єкт ловить в іншій людині, – постійно супроводжує людину протягом його життя. «Власне Я, про яке ми говоримо, абсолютно неможливо відрізнити від тих уявних присвоєнь, які і формують його з голови і до п'ят – в його походженні і в його статусі, в його функції і його актуальності, через іншого і для іншого» [4, с. 385], іншими словами, «Я», «Его» являє собою ефект Уявного, функцію фантазму. Основним змістом інстанції Уявного є фантазматичні образи, і в цілому, вся область фантазму. Область фантазму не належить спочатку власне індивіду, походить від «іншого» і рухається від нього до «я» і назад. У такому безперервному русі і виникають ідентифікації, які формують уявлення індивіда про себе самого.

Вслід за Рікером, самоідентифікацію можна визначити як кореляцію між самовизначенням та референціальною ідентифікацією. Із цим пов'язаний другий аспект розуміння феномену ідентичності, тобто «Я є хтось», який розкривається в поняттях особистісної та соціальної ідентичності. Перша з них передбачає визначення себе в термінах психологічних якостей, характеристик, особливостей, друга – в термінах соціальних ролей, прототипів, приналежності до групи. І особистісна, і соціальна ідентичності є об'єктиваціями унікальної суб'єктивності в навколишній світ, хоча рівень цих об'єктивацій може бути різний: вислови «я – розумний» і «я – математик» мають сенс тільки у відносинах до інших людей, але рівень об'єктивації другого самовизначення все таки вищий.

На цьому рівні виникає протиріччя між прагненням до унікальності у самовизначенні в ідентифікації та необхідністю самовіднесення до певних соціальних груп, між намаганням бути особливим та бажанням бути «як всі».

Слід, утім, зазначити, що прагнення бути унікальним зовсім не є обов'язковим компонентом ідентичності. Довгий час в історичному розвитку суспільства ідентичність носила з самого початку приписаний характер: «при традиційній ієрархічній організації соціальних систем, що панувала до кінця XVIII століття, ідентичність сприймається як відображення приналежності до соціального класу, а також як щось задане, те, що людина отримує з народженням» [2]. Однак з розвитком суспільства ситуація змінюється: автентичність, індивідуальність набувають характеру неминущої цінності, що виявляється в необхідності для індивіда знайти свою унікальну автентичність, змінювати і покращувати себе. Ідентичність втрачає свою даність, її необхідно шукати і знаходити, і здійснюється цей процес як конструювання референціальної ідентичності. Приреченість на ідентичність, моральна відповідальність, пов'язана з її вибором, життєва необхідність самовизначення через побудову власної ідентичності – це ознаки нашого часу, епохи індивідуалізму. Цінність індивідуальної свободи відповідає цінності его-ідентичності як відчуття власної унікальності та автономності. Аспект свободи, можливості (і необхідності) вибору, навіть відповідальності за цей вибір – все це підкреслює сенс ідентичності як індивідуальних зусиль у самовизначенні особистості в її непередбачуваності зовнішнім умовам і факторам.

З іншого боку, в деяких дослідженнях підкреслюється і можливість обмежень у свободі особистості внаслідок прийняття певної ідентичності. Про це писав ще У. Джеймс: людина повинна тікати з поля бою і не входити в чумний барак, але якщо ця людина ідентифікує себе з воїном або лікарем, то ця ідентифікація обмежує свободу її поведінки (див. [2]). Формування ідентичності пов'язується з віднесенням себе до групи, сама людина при цьому може розглядатися як носій безособистісного прототипу – щодо себе цей процес втрати особистої ідентичності заради соціальної ідентичності називається деперсоналізацією.

Часто підкреслюється, що в сучасному світі ідентичність певною мірою стає викликом. Ми вважаємо, що ідентичність завжди була викликом і залишається ним, це деяка сутнісна характеристика цього феномена. Знайти свою ідентичність – значить, усвідомити себе як суб'єкта своєї дії і прийняти відповідальність за неї. Часом це стає моральною дією, а значить, викликом середовищу, умовам (як зовнішнім, так і внутрішнім), очікуванням тощо. Особливість сьогодення – в цієї горезвісної невизначеності, що стає необхідною умовою сучасного життя. Ідентичність, спроба визначити себе в невизначеності, нехай множинна, фрагментарна або ситуаційна, – це моральна дія суб'єкта, відповідь на виклики сучасності.

Перелік посилань

1. Эриксон, Э.Г. Детство и общество [Текст] / Эрик Г. Эриксон; пер. с англ. – СПб.: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. – 592 с.
2. Тхостов, А.Ш., Рассказова, Е.И. Идентичность как психологический конструкт: возможности и ограничения междисциплинарного подхода [Электронный ресурс] / А.Ш.Тхостов, Е.И.Рассказова // Психологические исследования: электрон. науч. журн. – 2012. – №5(26). / <http://psystudy.ru/index.php/num/2012v5n26/771-rasskazova26.html>
3. Рикёр, П. Какого рода высказывания о человеке могут принадлежать философам [Текст] / Поль Рикер // О человеческом в человеке / под ред. И.Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1991. – С. 40 – 59.
4. Лакан, Ж. «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа (Семинары: Книга II (1954/55)) [Текст] / Жак Лакан; пер. с фр. – М.: Издательство «Гнозис», Издательство «Логос», 1999. – 520 с.

© Дашенкова Н.М., 2014